

УДК 37.013:378

Рябенко Валерій Олександрович

кандидат філософських наук,

провідний науковий співробітник

науково-дослідної лабораторії освітології

Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ

*ryabenko_valerij@ukr.net***ДО ПРОБЛЕМИ КАТЕГОРІАЛЬНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ
ОСВІТОЛОГІЇ**

Анотація. Статтю присвячено аналізу глибоких, гранично загальних (категоріальних) чинників, які зумовили появу та особливості нового наукового напрямку дослідження системи освіти – освітології. Висвітлено особливості сучасної епохи, які зумовлюють перехід до нової пізнавальної парадигми, в якій домінує антропологічна, антропокреативна методологія, що знімає (синтезує) в собі матеріальнотехнологічний, інформаційний і соціокомунікативний підходи. Автор висуває гіпотезу, що в основі формування системного та міждисциплінарного характеру та подальшої еволюції освітології лежить онтологічний і гносеологічний розвиток категоріального ряду способу суспільного виробництва, вищою та найбільш універсальною формою якого є виробництво людини та найважливіша його складова – система освіти.

Ключові слова: освітологія; освіта; система освіти; категоріальний ряд способу виробництва; матеріальне виробництво; духовне виробництво; виробництво форми спілкування; виробництво людини.

Постановка проблеми. Вже сам факт появи у середині ХХ століття на теренах США і досить швидкого поширення у провідних країнах світу, Європи, в Росії та в Україні нового підходу до дослідження, трактування й організації системи освіти під назвами «едукологія», «образованиеведение», «освітологія» актуалізує завдання визначення і вивчення гранично загальних онтологічних (буттєвих) та світоглядно-філософських чинників, які викликали цей процес і лягли в його основу. У підґрунті цього твердження лежить основоположна філософсько-методологічна аксіома: беручись за розв'язання часткових задач, ви з необхідністю зіткнетесь з потребою попереднього розв'язання більш загальних задач. З іншого боку, саме такий – гранично загальний – аспект розгляду освіти дає можливість пояснити глибокі причини того, чому освіта «стає носієм змін, що продукують нову життєву реальність, нові соціальні стосунки, виступає механізмом відтворення й формування людського потенціалу» [3, 8], а освітологія, яка береться за її вивчення, є

самостійним науковим напрямом, який в силу своєї синергетичної сутності реалізується на рівні міждисциплінарних досліджень, зокрема, у межах таких галузей знань, як філософія освіти, історія освіти, освітня політика, освітнє право, управління освітою, економіка освіти, соціологія освіти та культурологія освіти [6]. Зазначеними гранично загальними вимірами буття і мислення, яке його відображає, є категоріальний устрій і першого, і другого.

Тому **метою нашої статті** є визначення сутності та механізму категоріальної детермінації сучасної системи освіти та освітології, як найбільш адекватного способу її пізнання.

Виклад основного матеріалу. У цій статті, трактуючи сутність і механізм категоріальної детермінації освіти та освітології, ми розглядатимемо освіту не тільки як соціальний інститут, а насамперед як одну із складових категоріального ряду суспільного виробництва, як одну із його іпостасей.

Одним із найбільш фундаментальних і первинних відношень суспільно-історичного процесу є виробництво людини. Ще на зорі історії провідною формою життєдіяльності людей був саме цей вид виробництва, а найбільш розвиненою його формою – тільки сім'я. Потім із сімейних відносин розвинулись нові відносини, нові потреби, нові форми виробництва, які їх задовольняли, і виробництво людини перетворилося з домінуючого на підпорядковане відношення. На багато століть (навіть тисячоліть) панівною формою суспільного виробництва стало матеріальне виробництво. Свого розквіту і найвищих форм розвитку у своїй відносно самостійній матеріально-виробничій «чистоті» цей вид виробництва досяг після технічної революції XVIII століття, а особливо – після науково-технічної революції XX століття.

Інформаційна революція другої половини XX століття принесла перші систематизовані та добре обґрунтовані теоретичні погляди на справжню природу суспільного виробництва, його багатогранність, нелінійність, циклічність тощо. Саме в цей час широкі кола світового наукового співтовариства вперше і масово усвідомили, що, по-перше, крім матеріального існують й інші форми суспільного виробництва, а по-друге, що вони послідовно змінюють одна одну у процесі

історичного розвитку людства. В основу такого бачення еволюції суспільного виробництва лягла теорія переходу від індустріального до постіндустріального (інформаційного) суспільства, який на той час став майже очевидним.

Як відомо, поняття «постіндустріальне суспільство» вперше було запропоноване Д. Беллом у 1962 році [1]. До створення основоположних засад теорії постіндустріального суспільства у нинішньому її вигляді також долучилися Д. Рісман, Е. Тоффлер, З. Бжезинський, Дж. Гелбрейт, А. Турен та ін. На рубежі 50-60 рр. ХХ століття Д. Белл широко використовував зазначений термін у своїх лекціях для характеристики насамперед американської економіки, як найбільш передової і розвиненої на той час, де відповідні процеси сформувалися значно раніше, ніж в інших частинах світу і виявили себе з найбільшою силою та виразністю. Тому спочатку постіндустріальне суспільство розглядалося в контексті раціоналістичних понять лінійного прогресу, економічного зростання і покращення добробуту, пов'язаних з процесами автоматизації праці та розквіту американського суспільства масового споживання.

Але згодом цей термін наповнюється новим змістом. З кінця 60-х років ХХ століття починається розвиток теорії постіндустріального суспільства [2], визначальними рисами якого називають масове розповсюдження інтелектуальної праці, якісне зростання обсягу і значення наукового знання й інформації, розвиток засобів комунікації, домінування в структурі економіки сфери послуг, науки, освіти, культури над промисловим і сільськогосподарським виробництвом. Постіндустріальне суспільство починають трактувати як якісно новий щабель розвитку не лише американського суспільства, не лише Заходу, але й усього людства [2]. Творці теорії постіндустріального суспільства в своїх соціально-філософських побудовах пропонують особливе бачення історичного процесу. Вони формують і обґрунтовують тристадійну модель розвитку цивілізації. Згідно з нею, соціум проходить три стадії розвитку – аграрне (або доіндустріальне), індустріальне і постіндустріальне (або інформаційне) суспільство. Тому, рухаючись у рамках цієї парадигми, Е. Тоффлер називає постіндустріальну цивілізацію «суспільством третьої хвилі» [8].

Більш глибоко зрозуміти зазначений механізм певною мірою допоможе один із результатів теоретичних пошуків Д. Белла і Е. Тоффлера та інших представників теорій постіндустріального й інформаційного суспільства. Зокрема трактування ними аграрної, індустріальної, постіндустріальної цивілізацій як певних «хвиль» має в цьому та іншому планах досить значний евристичний потенціал. Але, на жаль, в роботах самих основоположників зазначених теорій та їх послідовників воно залишається не розкритим до кінця. У них цивілізаційні хвилі – аграрна, індустріальна, постіндустріальна – накочуються з нівідкіля й відкочуються в нікуди. Однак, застосувавши поняття «хвиля», вони значною мірою вловили суть цивілізаційного розвитку. Принаймні, саме цей термін підштовхує до більш глибокого розуміння цивілізаційного процесу як певної зміни однієї цивілізаційної хвилі іншою, більше того – як своєрідного коливання і пульсування якісно своєрідних цивілізаційних укладів.

З іншого боку, поклавши в основу класифікації етапів розвитку цивілізації, технологічно-виробничий критерій, представники теорії постіндустріального суспільства запропонували не зовсім коректну щодо її відповідності дійсності категоріальну зв'язку: «аграрна технологія – машинно-індустріальна технологія – інформаційна технологія». Ця некоректність полягає в тому, що аграрна і машинно-індустріальна технології є різними проявами чи сторонами однієї й тієї ж матеріально-виробничої технології. Таким чином, під час класифікації трьох цивілізаційних хвиль у теорії постіндустріального суспільства перша і друга хвилі визначаються на зовсім іншій логіко-категоріальній основі, ніж третя хвиля. Це сталося і відбувається донині тому, що постіндустріальна та постінформаційна теорії у нинішньому їх вигляді не враховують існування іншої категоріальної зв'язки: «матеріально-виробнича технологія – інформаційно-виробнича технологія – соціо-комунікативно-виробнича технологія – антропокреативна технологія». Але саме ці чотири, якісно відмінні один від одного типи виробничо-технологічної діяльності лежать у підґрунті чотирьох знов-таки якісно відмінних один від одного цивілізаційних архетипів. Е. Тоффлер впритул підходить до вичленення цих виробничо-технологічних основ цивілізаційних типів, коли, наприклад, описує

численні прояви видозмін у менеджменті і пропонує запровадити інститут «організаторів життя», або ж коли показує непересічне значення освіти для розвитку постіндустріального суспільства. Однак, він зупиняється буквально за півкроку від переходу до вказаної чотириланкової логіко-категоріальної основи визначення цивілізаційних хвиль. У зв'язку з цим, певна річ, можна стверджувати, що парадигма «трьох хвиль», запропонована представниками постіндустріального суспільства, на жаль, не відображає всієї сукупності можливих цивілізаційних архетипів і не вичерпує усього обсягу цивілізаційного буття людства. Саме ця обмеженість логіко-категоріальної й методологічної основи аналізу суспільно-історичних та цивілізаційних явищ лежить в основі як недостатньо глибокого розуміння сутності, природи нинішньої цивілізаційної епохи, так і відповіді на таке запитання, яке надзвичайно актуалізувалось останнім часом в наукових та суспільно-політичних колах: який тип соціальності чекає нас після інформаційного суспільства?

Спираючись на евристичний потенціал чотириланкової категоріальної зв'язки «матеріально-виробнича технологія – інформаційно-виробнича технологія – соціокомунікативно-виробнича технологія – антропокреативна технологія», можна стверджувати, що, в принципі, можливими є, принаймні, чотири типи цивілізаційного буття: матеріально-виробничий; інформаційно-виробничий; соціокомунікативно-виробничий; антропокреативний.

На жаль, соціально-філософська думка встигла, та й то, як зазначалося, не дуже адекватно, зреагувати на перехід індустріальної цивілізації лише до інформаційно-цивілізаційної фази розвитку. Внутрішній перехід індустріальної цивілізації до розвитку під домінуючим впливом соціокомунікативно-виробничої і особливо антропокреативної технологій залишився поза межами соціально-філософської думки.

Сплеск і згасання домінування соціокомунікативного та антропокреативного технологічних цивілізаційних архетипів, залишився непоміченим, почасти із-за яскравих наслідків розвитку інформаційних технологій, які затьмарили не менш важливі прояви інших архетипів, почасти через вже згадану відсутність понятійно-

категоріального апарату, який би дав змогу зрозуміти сутність цивілізаційних метаморфоз у всьому їх обсязі і глибині.

Втім, на відміну від філософів, освітян і культурологів, на зазначений перехід певною мірою зуміли зреагувати економісти, представники економічного менеджменту. Економісти (фактично одночасно і паралельно з Д. Беллом і Е. Тоффлером та іншими представниками теорії постіндустріального й інформаційного суспільства) звернули увагу на перетворення інформації та менеджменту на такі ж чинники створення додаткової вартості, якими ще з часів англійської класичної політекономії вважалися земля, капітал і людська праця. Тепер без категорій «інформація» і «менеджмент», які трактуються як чинники суттєвої економії землі, капіталу і людської праці, не обходиться жодна політекономічна теорія або економічний проект.

Але економісти пішли далі: вони першими помітили ще один чинник створення додаткової вартості – знання і пов'язану з ними освіту, тобто систему, процес і результати засвоєння суспільством та індивідом знань. Насамперед було помічено зв'язок освіти і зростання продуктивності праці. Спочатку це пояснювалося за допомогою таких понять як «накопичення праці» та «вивільнення праці», але дуже швидко, сама потреба більш глибокого трактування цих категорій потягла за собою запровадження поняття «накопичення освіти».

З економічної точки зору визначальні можливості накопичення освіти криються у «соціальной силі освіти», яка, в свою чергу полягає в тому, що освіта (продукт процесу освіти у вигляді певної освіченої людини, певного фахівця) є таким єдиним і унікальним утворенням, яке «залучає минулу працю і вивільняє працю живу, збільшує продуктивну силу праці і ефективність матеріального виробництва, праці науково-технічного і управлінського персоналу» [4, 175]. Тобто сутність накопичення освіти, її економічний і соціальний смисл полягає в економії та вивільненні праці.

«У процесі накопичення освіти, по-перше, здійснюється перехід окремих видів матеріального виробництва від ручної праці до складної праці (механізованої, автоматизованої, інформатизованої, роботизованої), яка виступає як більш висока

форма продуктивної праці; по-друге, розумова праця, виступаючи як необхідна умова функціонування виробничого процесу поряд з фізичною працею і поєднуючись з нею, упредметнюється в продукті матеріального виробництва. Заміна ручної праці більш складними і високими формами виробничої праці супроводжується переходом частини функцій праці інженерно-технічних працівників до сфери компетенції фізичної праці, а ще одна частина його функцій з розвитком механізації та автоматизації, роботизації й інформатизації виробництва замінюється роботою машин. Накопичення освіти означає, що фізична, ручна праця, пов'язана з обслуговуванням машин і примітивних знарядь праці стає зайвою, здійснюється її економія. Людина стає поряд з процесом виробництва замість того, щоб бути його агентом. Створення продуктів матеріального виробництва все більшою мірою починає залежати від науково-освітнього комплексу, що склався, від застосування знання в умовах матеріального виробництва» [4, 172-173].

З іншого боку, «матеріалізація знання і використання сил природи вивільняють капітал і найманих працівників, що так або інакше призводить до розширення меж виробництва, створення нових галузей» [4, 173], а «перетворення знання на безпосередню духовну силу все більшою мірою виявляється в його впливі на техніку, а через неї – на себе саму» [4, 173].

Таким чином, аналізуючи сучасний стан економічного і цивілізаційного розвитку найбільш передових країн світу та світової економічної системи, економісти здійснюють відкриття, яке буквально з цифрами в руках доводить, що людство перейшло від етапу цивілізаційного розвитку, заснованого на матеріально-виробничих технологіях, до фази цивілізаційного розвитку, що базується на продукуванні знання та уособленні його в працівниках різних професій і рангів. У зв'язку з цим в надрах економічної науки формується якісно нове поняття – «суспільство знання». Вперше його сформулював і використав ще в 1969 році американський економіст австрійського походження Петер (Пітер) Друкер. Він розглядає «суспільство знання» як почасти похідну від «інформаційного суспільства», а почасти як якісно нового його наступника [9]. Запроваджуючи в науковий кругообіг термін «робочі знання» П. Друкер твердо констатує, що у

«суспільстві знання» базисним економічним ресурсом є вже саме знання та інновації, а не капітал, природні ресурси чи робоча сила. «Знання та пов'язані з ними інновації, – підкреслює економіст, – стали ключовим економічним ресурсом та домінантою і, можливо, єдиним джерелом конкурентної переваги» [9, 271].

Сьогодні, слідом за інформацією та менеджментом, освіта і навчання перетворилися на потужну й незамінну продуктивну силу, на визначальний чинник специфіки реалізації всіх інших форм суспільної й особистісної життєдіяльності. Нема жодної сфери суспільства, яка б не зазнавала визначального впливу навчання. Нема жодної природної або штучно створеної межі, якої б не здолало його силове поле.

З точки зору філософської рефлексії зазначені економічні закономірності та особливості складають лиш незначну, хоча й надзвичайно важливу, частину реального процесу цивілізаційних видозмін на сучасному етапі суспільного розвитку. З огляду на наведену вище схему фазового розвитку історичних типів цивілізацій, а також з врахуванням соціокультурної та антропологічної сутності освіти, суті її безмежності та неперервності, ми можемо стверджувати, що є свідками початку ери «суспільства знань», для якої характерним є домінування фази антропогенного цивілізаційного архетипу в рамках цивілізації індустріального типу. У зв'язку з цим «одним з безумовних викликів нашого часу є вимога прямого і професійного забезпечення розв'язання проблеми виробництва і відтворення людяності і людського» [7, 7].

Виробництво людини є одним із найфундаментальніших і первинних відносин суспільно-історичного процесу. Ще на зорі історії провідною формою життєдіяльності людей є саме цей вид виробництва. Однак на цьому етапі найбільш розвиненою його формою була лише сім'я. Потім із сімейних відносин розвинулись нові відносини, нові потреби, нові форми виробництва, які задовольняли їх, і виробництво людини стало підпорядкованим відношенням.

На сучасному етапі розвитку людства, у результаті окресленої вище еволюції суспільного виробництва та його переходу від домінування одного суспільно-виробничого цивілізаційного архетипу до іншого, ми спостерігаємо протилежний за

своєю суттю процес. Виробництво людини з підпорядкованого знову перетворюється на визначальне суспільне відношення – на більш розвинене (порівняно зі своїм первісним станом) відношення. Минулі віки розвитку і визначального панування інших видів суспільного виробництва, які виникли з нього, але не стали абсолютно самостійними, повернули це суспільне відношення до самого себе, але на більш високому щаблі його змістовного і структурно-функціонального розвитку.

Початковою точкою аналізу сутності виробництва людини є уявлення про людину як про індивіда, взятого у його тілесному, духовному і соціальному вимірах. Причому велике методологічне значення у цьому випадку має також розуміння людини як світу людини. Світ людини постає як триєдність матеріально-речовинного неорганічного тіла людини (система всіх речовинно-матеріальних засобів життя, що включають і природу), соціального неорганічного тіла людини (суспільство, держава, клас, страта, громада, колектив, сім'я та інші форми соціального буття людини), духовного неорганічного тіла, або духовної неорганічної природи людини. З одного боку, людина постає як індивід, який має органічне фізичне і духовне тіло, а з іншої – як єдність речовинно-матеріального, соціального і духовного світів суспільства. Згідно з таким станом речей виробництво людини маніфестує себе також у двох формах: 1) виробництво світу людини, або неорганічного тіла людини; 2) виробництво людини як індивіда. Це останнє, в свою чергу, проявляється як виробництво органічного тіла людини (її народження, харчування, охорона і захист його тіла та здоров'я – медицина, розвиток тіла і здоров'я – фізкультура) і як виробництво людини як особистості (виховання, освіта).

Таким чином, навіть економічний уклад сучасної епохи, взятий сам-по-собі, вже не кажучи про інші її складові та особливості їх взаємодії, зумовлює перехід до нового розуміння сутності, фазовості і ритміки цивілізаційного розвитку, до нової пізнавальної парадигми, в якій домінує антропологічна, антропокративна методологія, що знімає (синтезує) в собі матеріальнотехнологічний, інформаційний і соціокомунікативний підходи. Як бачимо, цей перехід і онтологічно, тобто у формі

категорій-родів суспільного буття, і гносеологічно (у формі категорій-понять), відбувається насамперед у межах категоріального ряду суспільного способу виробництва, а категорія «виробництво людини» є синтезом, зняттям (у філософському сенсі цього терміну) категоріального ланцюжка «матеріальне виробництво»-«духовне виробництво»-«виробництво суспільних відносин». Такі місце і роль категорії «виробництво людини», визначальною галуззю якої є освіта, й зумовлюють ту закономірність, що «кожне суспільство відтворює себе через систему освіти» [5, 8]. Водночас це «поглинання», утримування в собі категорією «виробництво людини», а під її впливом – і категорією «освіта» категорій «матеріальне виробництво», «духовне виробництво», «виробництво суспільних відносин», їх універсальна природа диктують необхідність такого ж універсального, системного, комплексного підходу до пізнання системи освіти. На сучасному історичному етапі пізнання суспільних процесів ця об'єктивна необхідність матеріалізувалася, по-перше, у вигляді принципово нового, більш широкого, ніж власне педагогічний, науково-дослідницького напрямку вивчення системи освіти – освітології, а по-друге, – у її інтеграційному, міждисциплінарному, мультидисциплінарному, трансдисциплінарному характері.

Висновки. Таким чином, в основі появи системного і міждисциплінарного характеру освітології, а також подальшої її еволюції лежить онтологічний та гносеологічний розвиток категоріального ряду способу суспільного виробництва, вищою та найбільш універсальною формою якого є система освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе. М., 1986. – 330 с.
2. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. М., 1999. – 782 с.
3. Огнев'юк В. О. Багатомірна людина. Епоха трансформацій. Освіта / Розвиток особистості в умовах трансформаційного суспільства: матер. Міжнарод. наук.-практ. конф., 13 груд. 2012 р. / М-во осв. і науки, молоді та спорту України, Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, Благод. фонд сприян. розв. осв. ім. Б. Грінченка; [редкол. : В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, О. В. Безпалько, Н. М. Віннікова]. – К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012 – 448 с. – С. 7 – 15.
4. Пруель Н.А. Производительное потребление образования в гражданском обществе // Инновации и образование. Сборник материалов конференции. Серия «Symposium», выпуск 29. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С. 174 – 178.

5. Сисоєва С. О. Освіта і особистість в умовах постіндустріального світу: монографія / С. О. Сисоєва. – Хмельницький: ХГПА, 2008. – 324 с. – С.7 – 16.
6. Сисоєва С. О. Освіта як об'єкт дослідження / С. О. Сисоєва // Шлях освіти: науково-методичний журнал. – К.: Міністерство освіти і науки України, Національна академія педагогічних наук України, Асоціація працівників гімназій і ліцеїв України. – 2011. – № 2 – 48 с. – С. 5 – 11.
7. Слободчиков В.И. Инновации в образовании: основания и смысл / В.И. Слободчиков // Исследовательская работа школьников : науч.-метод. журн. - М., 2004. – № 3. – С. 5-12.
8. Тоффлер Э. Третья волна. М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 776 с.
9. Drucker P.F. Post-Capitalist Society. — Oxford Butterworth: Heinemann, 1993. – 468 p.

Рецензент

Сисоєва С.О. - д. пед. н., проф., член-кор. АПН України

Стаття надійшла до редакції 27.05.2015

К ПРОБЛЕМЕ КАТЕГОРИАЛЬНОЙ ДЕТЕРМИНАЦИИ ОСВИТОЛОГИИ

Рябенко Валерий Александрович

кандидат философских наук,

ведущий научный сотрудник

научно-исследовательской лаборатории освитологии

Киевский университет имени Бориса Гринченко, г. Киев

ryabenko_valerij@ukr.net

Аннотация. Статья посвящена анализу глубинных, гранично предельных (категориальных) факторов, которые обусловили появление и особенности нового научного направления исследования системы образования – освитологии. Освещены особенности современной эпохи, которые обуславливают переход к новой познавательной парадигме, в которой доминирует антропологическая, антропокреативная методология, снимающая (синтезирующая) в себе материальнотехнологичный, информационный и социокоммуникативный подходы. Автор выдвигает гипотезу, что в основе формирования, системного и междисциплинарного характера и дальнейшей эволюции освитологии лежит онтологическое и гносеологическое развитие категориального ряда способа общественного производства, высшей и наиболее универсальной формой которого является производство человека и важнейшая его составляющая – система образования.

Ключевые слова: освитология; образование; система образования; категориальный ряд способа производства; материальное производство; духовное производство; производство общественных отношений; производство человека.

THE PROBLEM OF CATEGORICAL DETERMINATION OF OSVITOLOGY

Valerii O. Riabenko

PhD, senior researcher of

Osvitology Lab

Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv

ryabenko_valerij@ukr.net

Abstract. This article analyzes the deep, extremely common (categorical) factors that led to the appearance and features of a new scientific field research education system – Osvitology. The peculiarities of the modern era that cause the transition to a new cognitive paradigm, which dominates anthropological, antropo creative methodology that removes (synthesizes) a material technology, information and socio communicative approaches. The author hypothesizes that the basis of formation, systematic and interdisciplinary character and future evolution for Education is ontological and epistemological development categorical way a number of social production, the highest and most universal form of which is the production of man and its most important component – the education system.

Keywords: osvitology; education; education system; categorical series mode of production; material production; spiritual production; production of forms of communication; production rights.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Bell D. The social frameworks of the information society // Novaja tehnokraticheskaja volna na Zapade. M., 1986. – 330 p. (in Russian).
2. Bell D. The coming post-industrial society. M., 1999. – 782 p. (in Russian).
3. Ognevjuk V. O. Multidimensional person. The era of transformations. Education / Rozvytok osobystosti v umovach transformacijnoho suspilstva: mater. Mižnarod. nauk.-prakt.konf., 13 hrud. 2012 r. / M-vo osv. i nauky, molodi ta sportu Ukrajin, K'iv. un-t im. B. Hrinčenka, Blahod. fond spr'yan. rozv. osv. im. B. Hrinčenka; [redkol. : V. O. Ohnevjuk, L. L. Choruža, O. V. Bezpaľko, N. M. Vinnikova]. – K.: K'iv. un-t im. B. Hrinčenka, 2012 – 448 p. – P. 7 – 15. (in Ukrainian).
4. Pruel' N.A.. Productive consumption education in civil society // Innovacii i obrazovanie. Sbornik materialov konferencii. Serija «Symposium», vypusk 29. SPb.: Sankt-Peterburgskoe filosofskoe obshhestvo, 2003. – P. 174-178. (in Russian).
5. Sysoieva S. O. Education and identity in terms of post-industrial world: monograph / S. O. Sysoieva. – Khmelnytskyi: KhHPA, 2008. – 324 p. – P.7 – 16 (in Ukrainian).
6. Sysoieva S. O. Education as an object of study / S. O. Sysoieva // Shliakh osvity: naukovometodychnyi zhurnal. – K.: Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Asotsiatsiia pratsivnykiv himnazii i litseiv Ukrainy. – 2011. – № 2 – 48 p. – P. 5 – 11. (in Ukrainian).
7. Slobodchikov V.I. Innovation in Education: Foundations and meaning / Innovacii v obrazovanii: osnovanija i smysl V.I. Slobodchikov // Issledovatel'skaja rabota shkol'nikov : nauch.-metod. zhurn. - M., 2004. – № 3. – P. 5-12. (in Russian).
8. Toffler E. Third Wave. M.: OOO «Firma «Izdatet'stvo ACT», 1999. – 776 p. (in Russian).
9. Drucker P.F. Post-Capitalist Society. — Oxford Butterworth: Heinemann, 1993. – 468 p. (in English)